

EWA BIELSKA

NIEWRAŻLIWE PAŃSTWO, WRAŻLIWA LITERATURA

PRACE SWIETŁANY ALEKSIJEWICZ JAKO EGZEMPLIFIKACJE TRAUMY (NIE)WYPOWIEDZIANEJ

EWA BIELSKA

Doktor hab., adiunkt w Katedrze Pedagogiki Społecznej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, jej zainteresowania naukowe zogniskowane są wokół interdyscyplinarnych studiów nad oporem oraz traumą, a także perspektyw wykorzystywania teorii krytycznej w studiach nad procesami zachodzącymi w przestrzeni edukacyjnej. Jest autorką książek: *Studenci a liberalny system wartości w Polsce i Danii* (2006) oraz *Koncepcje oporu we współczesnych naukach społecznych...* (2013).

Przecież przedmiotem analiz prezentowanych w niniejszym artykule jest społeczno-kulturowe oraz fenomenologiczne usytuowanie doświadczenia traumatycznego, przedstawiane w stanowiących zbiór testimoniów wybranych pracach Swietłany Aleksijewicz. Testimonia są rodzajem opowieści o zdarzeniach osoby, która była ich uczestnikiem. To narracje ułożone w podmiotowej wyjątkowości, w takim znaczeniu są bliższe literaturze niż historii, która dąży do uporządkowania przez porównanie, a w efekcie, niestety, neutralizuje, wycisza wyjątkowość, odbiera jej legitymizację, umiejscawiając w przestrzeni niewiedzy. Testimonia, podobnie jak literatura, są opowieściami bohaterów usytuowanych w zreifikowanej, narażonej na wpływ narracji ideologicznej historii, w której zdarzenia poddawane są selekcji i hierarchizacji, w efekcie dotyczą niejednokrotnie spraw skazanych na milczenie¹. Biorąc pod uwagę specyfikę doświadczenia traumatycznego, świadectwo opowiedziane osobie trzeciej może być aktem precedensowym. Poza tym w takim ujęciu jest też wyznaniem,

¹ Por. M. Janion, *Do Europy tak, ale razem z naszymi umarłymi*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2000, s. 17; R. Koziołek, *Dobrze się myśli literatura*, Wydawnictwo „Czarne”, Wołowiec 2016, s. 124.

które – jak mówi w swoim wykładzie Michel Foucault – wyraża się w „przejściu od niepowiedzianego do powiedzianego” w sytuacji, gdy niewypowiedzenie miało jakiś motyw, wartość, sens². Testimonia pełnią zróżnicowane funkcje: poznawcze (umożliwiają wgląd w świat przeżywany uczestnika zdarzeń), kulturowe (pozwalają rekonstruować system wiedzy danego kontekstu społeczno-kulturowego), społeczne, związane ze sprawiedliwością, etyczne, a także terapeutyczne. Dori Laub wskazuje na trzy rodzaje postaci świadka w kontekście testimonium. Jednym jest uczestnik zdarzenia, drugim – osoba wysłuchująca opowieści, trzecim – uczestnik zdarzenia, ale w tym przypadku jako świadek własnego testimonium³.

Trauma stanowi kategorię będącą przedmiotem zainteresowania wielu dyscyplin nauk społecznych i humanistycznych. Współcześnie jest to pojęcie składające się na sieć takich kategorii, jak doświadczenie traumatyczne bądź doświadczenie zdarzenia potencjalnie traumatyzującego. Doświadczenie traumatyczne bądź potencjalnie traumatyzujące jest obecnie identyfikowane (zgodnie z definicją DSM-V) jako stanowiące zagrożenie dla życia, związane z ryzykiem odniesienia poważnych obrażeń bądź doznaniem przemocy seksualnej (osobiście lub przez bliskich), ale też bycia świadkiem tego typu zdarzeń⁴.

Pierwotnie objawy specyficzne dla doświadczeń traumatycznych (jeszcze bez stosowania tego pojęcia) zostały zidentyfikowane w obrębie psychiatrii. Jean-Martin Charcot wskazywał na stany hipnoidalne, problematykę tę zgłębiał też Pierre Janet, natomiast Sigmund Freud na określenie stanów współcześnie uznawanych za konsekwencje przeżycia zdarzenia traumatyzującego stosował pojęcie nerwicy pourazowej. Wtórnie kategoria traumy pojawiła się w obrębie dyskursu socjologicznego, antropologicznego i dotyczącego studiów nad literaturą⁵. Elementem wspólnym dla poszczególnych ujęć teoretycznych jest rozumienie doświadczenia traumatycznego jako wymykającego się werbalizacji, ułożonego na granicy pamięci i niepamięci. Cathy Caruth pisze, że w opisie traumy nie jest kluczowe to, co znane i nazwane, ale to, co pozostaje niewyrażone – tak w języku, jak i w działaniach. W wyrażaniu (opowiadaniu, opisywaniu) traumy to, co znane, i to, co nieznanne, współlistnieje ze sobą⁶. Owo wymykanie się werbalizacji ma zróżnicowane przyczyny. Jedną z nich, związaną z pierwotnym, klasycznym opisem traumy, jest fakt, iż towarzyszy jej wyparcie. Pamięć zdarzenia traumatycznego jest w efekcie fragmentaryczna, wraca we *flashbackach*, reakcjach dysocjacyjnych,

2 M. Foucault, *Zło czynić, mówić prawdę*, tłum. A. Zawadzki, Wydawnictwo „Znak”, Kraków 2008, poz. 304 (ebook).

3 D. Laub, *Truth and testimony. The process and the struggle*, [w:] *Trauma. Explorations in Memory*, pod red. C. Caruth, The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London 1995, s. 61.

4 American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, wyd. 5, American Psychiatric Publishing, Washington DC – London 2013, s. 271–272.

5 Zob. odniesienie do etiologii nerwicy pourazowej w: S. Freud, *Poza zasadą przyjemności*, tłum. J. Prokopiuk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 32–34; T. Łysak, *Trauma – od genealogii pojęcia do studiów nad traumą*, [w:] *Antologia studiów nad traumą*, pod red. T. Łysaka, TAIWPN „Universitas”, Kraków 2015, s. 5–8; S. Ringel, *Overview*, [w:] *Trauma. Contemporary Directions in Theory, Practice and Research*, pod red. S. Ringel, J.R. Brandella, Sage Publications, Thousand Oaks – London – New Delhi 2012, s. 1–2.

6 C. Caruth, *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative and History*, The John Hopkins University, Baltimore–London 1996, s. 4.

mimowolnych wspomnieniach, skojarzeniach z obiektywnie neutralnymi, niezagrożającymi sytuacjami. Takie ujęcie związane jest z perspektywą psychologii klinicznej i psychiatrii⁷. Drugą przyczyną jest brak w istniejących kodach językowych terminu adekwatnie i precyzyjnie desygnującego stany, przeżycia będące odpowiedzią na zdarzenie traumatyczne. Taką przyczynę można określić jako związaną z kontekstem socjolingwistycznym⁸. Trzecia połączona jest z przeżywaniem wstydu lub winy przez osoby uczestniczące w zdarzeniu potencjalnie traumatyzującym; można ją określić jako związaną z kontekstem psychokulturowym⁹. Czwarta przyczyna jest skorelowana z czynnikami strukturalnymi i politycznymi, w takiej sytuacji treści dotyczące zdarzeń traumatycznych są blokowane przez opresyjną władzę.

Analiza tekstów mających charakter testimoniów sytuuje badacza w niekomfortowej, ambiwalentnej sytuacji, musi bowiem podjąć próbę wpisania tekstu – którego treść związana jest z różnicą, partykularnością – w sieć, matrycę, mapę skonstruowanych bądź konstruowanych w trakcie procesu badawczego kategorii¹⁰. Przystępując do opisu treści testimoniów przedstawianych w pracach Swietłany Aleksijewicz, stworzono (nawiązując do interpretacji konsekwencji traumy Cathy Caruth oraz Neila Smelsera¹¹) zestaw dyspozycji, które dotyczyły następujących zagadnień: opis własnej biografii jako ulokowanej w chronologii zdarzenia traumatycznego (biografia przed zdarzeniem traumatycznym, w jego trakcie i po nim), sposób określania własnej tożsamości w kontekście zdarzenia traumatyzującego, opisy doświadczenia traumy, opisy sieci społecznej, w której funkcjonowali autorzy testimoniów przed traumą, podczas traumy i po traumie. Uwzględniając obszerność materiału, analizie poddano egzemplifikacje

7 Por. American Psychiatric Association, *Diagnostic...*, dz. cyt., s. 271–272.

8 Por. J.C. Alexander, *On the social construction of moral universals. The „Holocaust” from war crime to trauma drama*, [w:] *Cultural Trauma and Collective Identity*, pod red. J.C. Alexandra, R. Eyermana, B. Giesena, N.J. Smelsera, P. Sztompki, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London 2004, s. 197–200. Jeffrey C. Alexander jest autorem oryginalnej teorii traumy społeczno-kulturowej, w której przedstawia między innymi proces konstruowania wiedzy dotyczącej zdarzenia traumatycznego, jak również powstawania społecznej reakcji na traumę. Z uwagi na objętość niniejszej analizy zrezygnowano z podjęcia tego wątku.

9 Zob. R. van Boeschoten, *The trauma of war rape. A comparative view on the Bosnian conflict and the Greek civil war*, „History and Anthropology” 1(14)/2003; M. Nutkiewicz, *Shame, guilt and anguish in Holocaust survivor testimony*, „The Oral History Review” 1(30)/2003.

10 W podobnym kontekście Maria Janion pisze o niekomfortowej pozycji historyka literatury, który staje przed problemem „jak porównać wyjątkowość, w której kryje się czyjaś egzystencja, nie uszkadzając jej” (M. Janion, *Do Europy tak...*, dz. cyt., s. 17).

11 N. Smelser, *Epilogue: September 11, 2011, as cultural trauma*, [w:] *Cultural Trauma...*, dz. cyt., s. 265–267. Analizy Neila Smelsera dotyczą traumy wywołanej atakiem terrorystycznym na Światowe Centrum Handlu w Nowym Jorku, autor ten wymienia wiele strategii, dzięki którym grupa radzi sobie z doświadczeniem traumy, jednak ze względu na konieczność zachowania dyscypliny przedmiotowej w niniejszym tekście odnoszę się tylko do wątków związanych z doświadczeniem czasu i tożsamości. W tym kontekście Smelser pisze, że zdarzenie traumatyzujące związane z doświadczeniem szoku, niedowierzania, odczuwaniem lęku, złości, przeżywaniem kolektywnej żałoby stanowi moment graniczny, rozdzielający czas sprzed wydarzenia oraz następujący po nim. Towarzyszy temu skonstruowanie moralnego obowiązku pamięci o zdarzeniu. W Stanach Zjednoczonych obowiązek ten został ulokowany w narracjach stworzonych po wspomnianym ataku. Z diametralnie inną sytuacją spotykamy się w świadectwach przytaczanych przez Swietlanę Aleksijewicz, ponieważ przeżycia świadków wybuchu elektrowni atomowej w Czarnobyli, doświadczenia wojenne kobiet oraz weteranów wojny w Afganistanie były w przestrzeni publicznej przez długi czas wyciszane, traktowane jako niepożądane, a uczestnictwo w nich było stygmatyzowane.

testimoniów opublikowanych w trzech pracach Swietłany Aleksijewicz: *Cynkowi chłopcy*¹², *Czarnobylska modlitwa*¹³, *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*¹⁴.

LITERATURA WRAŻLIWA SWIETŁANY ALEKSJEWICZ

Przedstawiane w pracach Swietłany Aleksijewicz testimonia odnoszą się do spraw przez długi czas skazanych na przemilczenie. Opisując doświadczenie traumy, autorka ta wskazuje stany wcześniej niewypowiedzane, narracyjnie nieistniejące, systemowo wyciszane, o których mówić nie należało, takie jak: doświadczenia czarnobylskie¹⁵, przeżycia pochodzących z ZSRR weteranów wojny w Afganistanie¹⁶, kobiece doświadczenia wojenne¹⁷, w sytuacji kulturowego deficytu skryptów pozwalających je nazywać i opisywać, w efekcie czego kobiety o wojnie milczą lub tworzą narracje bazujące na męskich wyobrażeniach i doznaniach wojennych, dostosowują się do męskiego szablonu i opowiadają nie o swoim, ale o cudzym przeżywaniu wojny¹⁸. W takim rozumieniu testimonia pełnią funkcję transgresyjną wobec świadka, który chce opowiedzieć swoje przeżycia: „Chcę mówić... Mówić! Wygadać się! Wreszcie ktoś chce nas wysłuchać. Tyle lat milczałyśmy, nawet w domu milczałyśmy [...]. Przez pierwszy rok, kiedy wróciłam z wojny, mówiłam i mówiłam. Nikt mnie nie słuchał. No więc umilkłam”¹⁹.

12 S. Aleksijewicz, *Cynkowi chłopcy*, tłum. J. Czech, Wydawnictwo „Czarne”, Wołowiec 2015.

13 S. Aleksijewicz, *Czarnobylska modlitwa. Kronika przyszłości*, tłum. J. Czech, Wydawnictwo „Czarne”, Wołowiec 2012.

14 S. Aleksijewicz, *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*, tłum. J. Czech, Wydawnictwo „Czarne”, Wołowiec 2015.

15 W 1986 roku miał miejsce wybuch, a następnie pożar elektrowni atomowej w Czarnobylu, konsekwencje tego zdarzenia najbardziej dotknęły osoby, które brały udział w gaszeniu płonącego reaktora oraz zmuszone do ewakuacji, zazwyczaj równoznacznej z przesiedleniem z otaczających Czarnobyl wsi znajdujących się na terenie Ukrainy i Białorusi. Według danych WHO w dniu katastrofy około tysiąca osób – pracowników elektrowni oraz przedstawicieli służb ratowniczych – było bezpośrednio wystawionych na promieniowanie radioaktywne o wysokim natężeniu, w ciągu kilku dni od wybuchu z powodu napromieniowania zmarło 28 osób. Jak szacuje WHO, 116 tys. osób zostało ewakuowanych ze skażonego obszaru bezpośrednio po wybuchu, a ogółem przesiedlonych zostało 350 tys. osób. Zob. *Chernobyl: the true scale of the accident*, WHO, 5 września 2005, <http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2005/pr38/en/> (5 listopada 2018); *Health effects of the Chernobyl accident and special health care programmes. Report of the UN Chernobyl Forum Expert Group „Health”*, WHO, 24 sierpnia 2005, www.who.int/ionizing.../a_e/chernobyl/EGH%20Master%20file%202005.08.24.pdf (5 listopada 2018).

16 W latach 1979–1989 miała miejsce wojna w Afganistanie, w której jako strona wspierająca prosovietcki rząd brał udział Związek Radziecki. Po powrocie do ZSRR weteranom nie udzielano żadnego systemowego wsparcia; tematyka wojenna, statystyki dotyczące rannych i poległych żołnierzy, sytuacja weteranów, ich doświadczenia były obwarowane tajemnicą i wyciszane, w związku z tym nie istniały w przestrzeni publicznej. Po upadku ZSRR zaangażowanie w wojnę zostało uznane za decyzję niewłaściwą z politycznego punktu widzenia, a niekorzystna ocena odnoszona była także do faktu uczestnictwa w niej poszczególnych osób. Badania prowadzone między 2002 a 2003 rokiem przez Vėjūnė Domanskaitė-Gotė, Danutė Gailienė i Jūratė Girdziūšaitė wskazują, że wśród 158 mężczyzn, będących weteranami wojny w Afganistanie i stanowiących próbę badawczą, było 16,2 procenta osób, u których zdiagnozowano PTSD, i 13,6 procenta osób, u których symptomy PTSD występowały w postaci subklinicznej (w próbie porównawczej mężczyzn służących w tym samym czasie w armii na terenie ZSRR subkliniczną postać PTSD zdiagnozowano u 2,2 procenta przedstawicieli). Zob. V. Domanskaitė-Gota, D. Gailienė, J. Girdziūšaitė, *The trauma of war. Research on Lithuanian veterans of the Afghanistan war after seventeen years*, [w:] *The Psychology of Extreme Traumatization*, pod red. D. Gailienė, Genocide and Resistance Research Center of Lithuania, Vilnius 2005, s. 154–165.

17 Swietłana Aleksijewicz we wstępie poprzedzającym książkę dotyczącą kobiecych doświadczeń wojennych pisze, że podczas drugiej wojny światowej w Armii Radzieckiej jako czołgistki, piechurki, fizylierki walczyło około miliona kobiet (S. Aleksijewicz, *Wojna...*, dz. cyt., s. 5–6).

18 S. Aleksijewicz, *Wojna...*, dz. cyt., s. 9.

19 Tamże, s. 51.

Publikacje Swietłany Aleksijewicz jednoznacznie można określić jako literaturę wrażliwą, literaturę emocji, literaturę wsłuchania się w ból²⁰. Uściślając temat swoich prac, pisze ona, że są nim: „codziennosc, uczucia, myśli, słowa, życie codzienne duszy, życie zwykłego dnia zwykłych ludzi”²¹. Aleksijewicz przedstawia wydarzenia historyczne (wojnę, katastrofę) „poprzez opowieść jej nieznaczącego świadka i uczestnika”²². Jest to literatura współczująca, demaskująca brak wrażliwości instytucji biurokratycznych, posługujących się takimi terminami jak „obiekt radioaktywny” (określenie strażaka biorącego udział w gaszeniu reaktora w Czarnobylu, który uległ napromieniowaniu) lub też anektujących w sposób instrumentalny romantyczny termin „bohater narodowy”. Jest to też literatura wskazująca na konsekwencje mentalności konstruowanej na bazie mitów o wielkości, wyjątkowości i sprawiedliwości państwa, werbalizująca okrucieństwo wojny²³, która odkrywa subtelne wątki znajdujące się poza podejmowanymi gdzieś na górze decyzjami czy sporządzonymi tajnymi instrukcjami²⁴.

Aleksijewicz podejmuje próbę żmudnej rekonstrukcji przeżyć, emocji, pamięci ludzi, którzy się bali, czekali na informację, przeżywali wspomnienia o wojnie, żyli plotkami, „milczeli na temat tego, co najważniejsze. [...] nie znajdowali słów dla nowych uczuć i nie znajdowali uczuć dla nowych słów”²⁵. Ludzi, którzy pomimo upływu czasu mają trudności i doświadczają bezsilności podczas tworzenia narracji dotyczących wycinków własnych biografii związanych z traumą. Chcieliby coś opowiedzieć, a pozostali chcieliby ich zrozumieć, ale jedni i drudzy są bezradni²⁶. Autora testimonium Aleksijewicz określa terminem „wstrząśnięty człowiek”, to osoba mówiąca nowymi tekstami, poszukująca wyjaśnienia zdarzeń w filozofii i religii, „żywa czarna skrzynka”, zawierająca zapis informacji, żyjąca w pośpiechu ze świadomością śmierci, wysyłająca sygnał²⁷. Wracających z wojny Aleksijewicz opisuje jako ludzi samotnych, mających wiedzę, której nie mają inni i którą zdobyć można tylko „w pobliżu śmierci”²⁸. Osoby składające świadectwa mają świadomość, że przekazują innym informacje zarówno o zdarzeniach, jak i towarzyszących im emocjach („Zaniesiesz ten mój smutek ludziom”²⁹), są świadome, że przekazują obraz rzeczywistości nie tylko niewypowiedzianej, ale również wyciszonej, kwestionowanej przez niewrażliwe, uprzedmiotawiające państwo („Chcę zaświadczyć, że moja córka umarła na Czarnobyl. Bo od nas się żąda, żebyśmy milczeli. Mówią, że to naukowo jeszcze niedowiedzione, że nie ma bazy danych”³⁰).

20 Tamże, s. 18.

21 S. Aleksijewicz, *Czarnobylska modlitwa...*, dz. cyt., s. 31–32.

22 S. Aleksijewicz, *Wojna...*, dz. cyt., s. 14.

23 S. Aleksijewicz, *Cynkowi chłopcy*, dz. cyt., s. 15.

24 S. Aleksijewicz, *Czarnobylska modlitwa...*, dz. cyt., s. 33.

25 Tamże.

26 S. Aleksijewicz, *Wojna...*, dz. cyt., s. 13.

27 S. Aleksijewicz, *Czarnobylska modlitwa...*, dz. cyt., s. 33–34.

28 S. Aleksijewicz, *Wojna...*, dz. cyt., s. 13.

29 S. Aleksijewicz, *Czarnobylska modlitwa...*, dz. cyt., s. 51.

30 Tamże, s. 53.

TOŻSAMOŚĆ, CZAS, ŚWIAT

(SIGMUND FREUD, CATHY CARUTH, SWIETŁANA ALEKSIJEWICZ)

Nawiązując do pracy Sigmunda Freuda *Poza zasadą przyjemności* oraz metafory zdarzenia traumatycznego przedstawionej w utworze Torquata Tassa *Jerozolima wyzwolona* (przytaczanego przez Freuda w studiach nad nerwicą traumatyczną), Cathy Caruth stawia tezę, że doświadczenie traumatyczne ma konsekwencje w sposobie doświadczania przez jednostkę trzech elementów rzeczywistości: czasu, siebie i świata³¹. Jeffrey G. Hartman pisze z kolei, że trauma jest przeżywana w rozszczępieniu, w którym po jednej stronie znajduje się doświadczenie (jego efektem są różne objawy), a po drugiej – niedostępne jednostce rozumienie³². Podobnie Neil J. Smelser w koncepcji traumy społeczno-kulturowej zawiera stwierdzenie, że zdarzenie traumatyczne traktowane jest jako graniczne, dzielące dzieje grupy, która je przeżyła, na część przed nim oraz po nim³³.

W przytoczonych przez Swietłanę Aleksijewicz testimoniach wyraźnie można wyodrębnić fragmenty narracji, których przedmiotem jest doświadczenie czasu i ulokowanej w nim biografii. Odnoszą się one do przeszłości, zdarzenia traumatyzującego oraz wydarzeń następujących po nim. Przeszłość jest idealizowana zarówno przez świadków drugiej wojny światowej, jak i katastrofy czarnobylskiej; w jej opisach pojawiają się odniesienia do takich wartości jak: rodzina, doświadczenie bliskości, przynależność do sieci społecznych (związanych ze społecznościami, wspólnotami lokalnymi), ślub, młodość i jej atrybuty (długi do kolan warokocz, zwiewna sukienka³⁴). Przeszłość mieszkańców Czarnobyla sprzed wybuchu reaktora jawi się jako radosna, z pamięci wyłaniają się zdarzenia związane z zabawą, pracą, doświadczaniem szacunku, bycia wyróżnianym (odznakami, dyplomami). Następująca po traumatyzującym zdarzeniu terażniejszość jest z kolei opisywana za pomocą takich określeń, jak: samotność, smutek, więzienie („Dawniej wesoło żyli. Kiedy było święto, to od razu piosenki, tańce, harmonia. A teraz jak w więzieniu”³⁵). W świadectwach pojawiają się nawiązania do fantazji o niezrealizowanych, potencjalnych, utraconych, alternatywnych decyzjach biograficznych („Matka często wspominała, jak nie chcieli z ojcem puścić go do miasta [...]. Potem poszedł do wojska [...], a kiedy wrócił to tylko do straży! Nic innego nie uznawał”³⁶).

Agata Bielik-Robson pisze, że zdarzenie traumatyczne, wtargnąwszy w biografie, przecina ją, niszczy jej linearną konstrukcję, zaś podmiot, usiłując radzić sobie z fragmentarycznością doświadczenia i pamięci, tworzy autonarrację, która jest niepewna i naderwana³⁷. Opis okoliczności związanych ze zdarzeniem traumatyzującym, jakim był wybuch reaktora elektrowni atomowej w Czarnobylu, przedstawiany jest poprzez odniesienia do chaosu, deficytu informacji,

31 C. Caruth, *Unclaimed Experience...*, dz. cyt., s. 4.

32 G.H. Hartman, *On traumatic knowledge and literary studies*, „New Literary History” 3(26)/1995, s. 540.

33 N. Smelser, *Epilogue...*, dz. cyt., s. 266.

34 S. Aleksijewicz, *Wojna...*, dz. cyt., s. 37, 78.

35 S. Aleksijewicz, *Czarnobylska modlitwa...*, dz. cyt., s. 51.

36 Tamże, s. 14.

37 A. Bielik-Robson, *Słowo i trauma: czas, narracja, tożsamość*, „Teksty Drugie” 5/2004, s. 25.

lęku o bliskich („O siódmej powiedzieli mi, że mąż jest w szpitalu [...] wokół szpitala stał już kordon milicji [...] podjeżdżały tylko karetki pogotowia [...]. Zbiegły się wszystkie kobiety, których mężowie przebywali tego dnia w elektrowni”, „Miasto zapełniło się sprzętem wojskowym [...], pozamykano wszystkie drogi [...]. Ulice myto jakimś białym proszkiem”³⁸). Narracja związana z ewakuacjami zarówno osób mieszkających w Czarnobyli, jak i w pobliskich miejscowościach przywołuje skojarzenie z sytuacjami charakterystycznymi dla stanu wojny („ewakuacja. Przesiedlenie. Szturmują domy. Ludzie się pozasłaniali, pochowali. Bydło ryczy, dzieci płaczą. Wojna! [...] Baby na kolanach przed domami chodziły... modliły się. Żołnierze jedną pod rękę, drugą – i na samochód”³⁹, „Wypędzali nas żołnierze [...]. Przyjechało pełno wojska, pojazdów [...]. Samochody, helikoptery, jeden ciągnął huk. Kamazy z przyczepami”⁴⁰, „Kobiety krzyczą, dzieci płaczą, było ryczy”⁴¹).

Świadkowie, uczestnicy zdarzeń traumatyzujących, wskazywali na pamięć odczuć sensorycznych, takich jak zapachy czy dźwięki. Mówili o zapachu reaktora („Pachnie reaktorem. Zapach nie do opisania”⁴², „Sześć kilometrów od reaktora [...]. Zapach jak w gabinecie rentgenowskim. Czuć było jodyną... Jakimś kwasem. A mówią, że promienie nie pachną”⁴³), w kontekście doświadczeń wojennych był to zapach krwi, wewnętrznosci („Ale już wie, jak podczas upału pachną wewnętrznosci po wypłynięciu na wierzch, i wie, że zapachu ludzkiego kału i krwi nie da się usunąć”⁴⁴). Opowiadali też na przykład o skowycie zwierząt („Żołnierze zabijali psy [...], po tym już nie mogę słuchać, jak krzyczy żywe stworzenie”⁴⁵).

W przedstawionych przez Swietlanę Aleksijewicz testimoniach doświadczenia traumatyczne opisywane są jako radykalnie oddzielające przeszłość od teraźniejszości oraz modyfikujące tożsamość. Człowiek przedczarnobylijski zmienia się w człowieka czarnobylijskiego⁴⁶, tożsamość weterana wojennego staje się fragmentaryczna i rozszczepiona („Po paru tygodniach nic z poprzedniego człowieka nie zostaje, tylko imię i nazwisko. Już nie jest sobą”⁴⁷). Doświadczenia traumatyczne powodują, że postrzeganie biografii charakteryzuje się brakiem spójności, jej struktura przeżywana jest jako fragmentaryczna, mająca luki i chwile zawieszenia⁴⁸. Tożsamość uczestnika zdarzenia traumatyzującego staje się stabuizowana. Przytoczoną przez Aleksijewicz metaforą człowieka z Czarnobyli jest Łazarz, który zairzał za zakazaną linię i jest już obcy, „wśród ludzi nigdy nie będzie się

38 S. Aleksijewicz, *Czarnobylijska modlitwa...*, dz. cyt., s. 15.

39 Tamże, s. 48.

40 Tamże.

41 Tamże, s. 109.

42 Tamże, s. 52.

43 Tamże, s. 111.

44 S. Aleksijewicz, *Cynkowi chłopcy*, dz. cyt., s. 32–33.

45 S. Aleksijewicz, *Czarnobylijska modlitwa...*, dz. cyt., s. 55.

46 Tamże, s. 36.

47 S. Aleksijewicz, *Cynkowi chłopcy*, dz. cyt., s. 32.

48 S. Aleksijewicz, *Czarnobylijska modlitwa...*, dz. cyt., s. 33.

już czuł jak jeden z nich”⁴⁹. Biblijny Łazarz nie tylko przekroczył zakazaną linię, ale też powrócił zza stanowiącej największe tabu granicy życia i śmierci (pomimo że – jak naturalistycznie pisze w Ewangelii św. Jan – już cuchnął i zapewne budził skrajne afekty współczucia, lęku i wstrętu⁵⁰).

Sigmund Freud zauważa, że kto przekracza tabu, sam staje się tabu, jest postrzegany jako zagrażający, budzi lęk, awersję, a przy tym narusza kulturowo stabilną granicę, kwestionując zakaz jej przekraczania⁵¹. Cathy Caruth uważa natomiast, że doświadczenie traumy związane jest z oscylowaniem pomiędzy kryzysem życia i kryzysem śmierci, jest przeżywaniem uczestnictwa w niewyraźnym i trudnym do zniesienia zdarzeniu, a jednocześnie związane jest z koniecznością radzenia sobie z faktem przeżycia, przetrwania⁵². W perspektywie psychoanalitycznej instynktu życia i śmierci – Eros i Tanatos – są sobie przeciwstawiane, doświadczenie związanej z nimi ambiwalencji jest stanem naturalnym, jednak uzyskiwanie przewagi przez instynkt destruktywny prowadzi do stanów patologicznych⁵³. W wyniku traumy świadkowie katastrofy mają do czynienia z paradoksem – konfuzją dwóch diametralnie przeciwnych stanów: śmierci i miłości („Nie wiem, o czym tu opowiedzieć... O śmierci czy o miłości? A może to jest to samo...”⁵⁴). Według Swietłany Aleksijewicz przeżywanie traumy związanej z wybuchem reaktora w Czarnobylu trzeba rozpatrywać, lokując uczestników tego zdarzenia w sytuacji konfliktu związanego z pragnieniem miłości, intymności, prokreacji i jednocześnie lękiem przed śmiercią, ryzykiem napromieniowania, urodzeniem dziecka z wadami wrodzonymi („mąż w nocy mnie całuje, a ja drzę cała, bo nam nie wolno. Grzech. Strach [...]. Nam tutaj nie wolno kochać”⁵⁵).

W perspektywie społeczno-kulturowej trudności w określaniu tożsamości są pochodną dychotomicznej, rozszczepionej, ulokowanej w skrajnych ewaluacjach oceny społecznej (zbrodniarz – bohater⁵⁶; poszkodowany w wyniku katastrofy – radioaktywny, zakażony, zagrażający dewiant). Modyfikacji ulega nie tylko tożsamość indywidualna, ale też zbiorowa („Nazwa mojego małego, zagubionego w Europie kraju [...] zaczęła rozbrzmiewać we wszystkich językach, zmieniła się w diabelskie czarnobylskie laboratorium, a my [...] staliśmy się narodem Czarnobyla”⁵⁷). Świadkowie opisują swoją tożsamość, używając określeń takich, jak: człowiek czarnobylski, dziwadło, rzadki okaz, „coś, czego nikt nie zna i co

49 Tamże, s. 104–105.

50 *Ewangelia według św. Jana*, [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, pod red. A. Jankowskiego OSB, Wydawnictwo „Pallotinum”, Poznań 1980, s. 1229.

51 S. Freud, *Totem i tabu: kilka zgodności w życiu psychicznym dzikich i neurotyków*, tłum. M. Poręba, R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 1997, s. 50.

52 C. Caruth, *Unclaimed Experience...*, dz. cyt., s. 7.

53 S. Freud, *Poza zasadą przyjemności*, tłum. J. Prokopiuk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 78–84.

54 S. Aleksijewicz, *Czarnobylska modlitwa...*, dz. cyt., s. 13.

55 Tamże, s. 97–98.

56 „Mówią o nas «afgańcy». To sygnalizuje obcość [...]. Nie wiem kim jestem: bohaterem czy durniem [...]? A może zbrodniarzem?” (S. Aleksijewicz, *Cynkowi chłopcy*, dz. cyt., s. 35).

57 S. Aleksijewicz, *Czarnobylska modlitwa...*, dz. cyt., s. 32.

wszystkich interesuje”⁵⁸. Z kolei nawiązując do systemowych określeń ludzi biorących udział w gaszeniu reaktora, można skonstruować dymensję: żołnierz ognia („Ciskali nas tam jak piach na reaktor... jak worki z piaskiem [...] pięknie nas nazywali «żołnierzami ognia»”⁵⁹) – obiekt radioaktywny („Nie możemy oddać wam ciał mężów i synów, są radioaktywne”⁶⁰) – bohater państwowy („Zmarły jest bohaterem i nie należy już do rodziny [...]. Należeli do państwa”⁶¹).

W literaturze przedmiotu jako istotny element radzenia sobie z doświadczeniem traumatyzującym wskazywana jest udzielająca wsparcia sieć społeczna. Kontekst społeczno-kulturowy, określający ułożenie autorów testimoniów, obejmuje różne dymensje: od skrajnie niewrażliwego, uprzedmiotawiającego państwa do wrażliwych jednostek, reprezentujących różne sieci społeczne – zarówno instytucjonalne (lekarz, pielęgniarka, sprzątaczką, pracownicy hotelu – „Ktoś dał mi rondelkę, zdaje się, że sprzątaczką czy dyżurna z hotelu”⁶²), jak i nieformalne: znajomych („Trzy dni mieszkałam u swoich znajomych. Mówili mi [...] bierz wszystko, czego potrzebujesz [...]. To okazali się tacy ludzie... [...]. Podziwiam teraz tych swoich znajomych... Przecież to jasne, że się bali”⁶³), sąsiadów, członków rodziny („Nie mieliśmy wtedy tych wszystkich psychoterapeutów. Psychoanalityków. Pobiegło się do sąsiadki... do mamy”⁶⁴).

Swietłana Aleksijewicz w analizowanych pracach pokazuje obraz człowieka w sytuacjach granicznych. Wskazuje na zróżnicowane konteksty, w jakich ułożone jest doświadczenie traumatyczne: ideologiczne, w których wojna przedstawiona jest jako sterylna fabryka herosów, ale także społeczno-kulturowe, w ramach których „Czarnobyl zamieniono w wytwórnię horrorów, a w rzeczywistości – w kreskówkę”⁶⁵. Dokonuje metodycznego, precyzyjnego opisu świata przeżywanego w kontekście traumy, przeprowadzając jej wiwisekcję.

PODSUMOWANIE

W zaprezentowanej analizie uwaga zogniskowana została na zaledwie kilku wybranych aspektach reprezentacji doświadczenia zdarzenia traumatyzującego, przedstawionych w pracach Swietłany Aleksijewicz. Dokonano selekcji treści prac, rezygnując z odniesień do wielu innych wątków i tropów (związanych między innymi z dziecięcym doświadczeniem zdarzenia traumatyzującego, traumy wysiedleń, opisów psychopatologicznych konsekwencji doświadczenia traumy). Podejmując problematykę uczestnictwa w zdarzeniach potencjalnie traumatyzujących, trudno jest uniknąć nawiązań do teorii Sigmunda Freuda. W niniejszym

58 Tamże, s. 51.

59 Tamże, s. 87.

60 Tamże, s. 25.

61 Tamże.

62 Tamże, s. 19.

63 Tamże, s. 18.

64 S. Aleksijewicz, *Wojna...*, dz. cyt., s. 48.

65 S. Aleksijewicz, *Czarnobylska modlitwa...*, dz. cyt., s. 52. Kolejnym pojawiającym się w takim kontekście wątkiem jest estetyzacja traumy oraz nadawanie przestrzeni, w której miała miejsce, znaczenia popkulturowego, na przykład czarnobylska strefa jest jedną z ofert biur podróży skierowanych do turysty – konsumenta.

szkicu jako drugie kluczowe odniesienie teoretyczne wykorzystano pracę Cathy Caruth, w której eksponuje ona aspekt doświadczenia traumatycznego wyrażający się w modyfikacji percepcji siebie, czasu oraz świata. Te trzy elementy stanowią częsty schemat opisu traumy, kreowania jej reprezentacji w pracach Swietłany Aleksijewicz. Są to reprezentacje, w których doświadczenie zdarzenia traumatyzującego jest przedstawiane jako graniczne, fragmentaryzujące biografię, kreuujące lukę w doświadczeniu czasu. Modyfikacji ulega percepcja tożsamości. Jak mówią w przytaczanych testimoniach świadkowie, człowiek przedczarnobylski zmienia się w człowieka czarnobylskiego, definicja strażaka gaszącego reaktor przechodzi od niemal komiksowego określenia „żołnierz ognia” do uprzedmiotowiającego „obiektu radioaktywnego”. Na koniec zyskuje on status bohatera państwowego – publicznego dobra, do którego (ciała, pamięci) rodzina nie powinna rościć sobie praw. Kobieta rekonstruuje swoje doświadczenia, poszukując matryc pozwalających je opisać; dominują bowiem matryce zmaskulinizowane. Weteran wojenny nie jest w stanie wskazać stabilnego, spójnego zestawu zmiennych i wartości definiujących jego tożsamość (balansuje między definicją bohatera a stygmatem zbrodniarza). Doświadczenie rzeczywistości potraumatycznej przedstawiane jest jako przekroczenie tabu, zdobycie doświadczeń zatrwających, budzących grozę i wstręt, niewypowiadanych, sytuujących się w kontekście zaburzonych proporcji doświadczenia Erosa i Tanatosa.

Analiza treści prac Swietłany Aleksijewicz ukierunkowana była także na identyfikację sieci społecznych, w których umieszczali siebie świadkowie. Wsparcie (społeczne, emocjonalne, informacyjne, materialne) jest traktowane jako jeden z kluczowych czynników pozwalających zachować względną równowagę psychiczną (emocjonalną, poznawczą) osób uczestniczących w zdarzeniu traumatyzującym. Świadkowie wskazywali w testimoniach na pomoc uzyskiwaną zarówno w obrębie sieci nieformalnych (ze strony członków rodziny, sąsiadów, znajomych), jak i formalnych – od wrażliwych pracowników instytucji (lekarzy, pielęgniarek, pracowników hotelu). Współczucie okazywane przez członków sieci społecznej znajdującym się w sytuacji kryzysowej świadkom kontrastuje z niewrażliwością instytucji opresyjnego państwa – uprzedmiotawiającej, zawłaszczającej ich biografie i monopolizującej prawo do dysponowania tożsamością.

Prace Swietłany Aleksijewicz niewątpliwie wpisują się w przestrzeń literatury wrażliwości, emocji, czucia, nazywania doświadczeń będących przez długi czas w przestrzeni społeczno-kulturowej przedmiotem zaprzeczania. Doświadczenie zdarzeń traumatycznych przedstawione jest w nich jako ulokowane w przestrzeni nieoswojonej, wciąż jeszcze stabuizowanej.

BIBLIOGRAFIA

- Aleksijewicz, Swietłana. *Cynkowi chłopcy*. Tłum. Jerzy Czech. Wołowiec: Wydawnictwo „Czarne”, 2015.
- Aleksijewicz, Swietłana. *Czarnobylska modlitwa. Kronika przyszłości*. Tłum. Jerzy Czech. Wołowiec: Wydawnictwo „Czarne”, 2012.
- Aleksijewicz, Swietłana. *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*. Tłum. Jerzy Czech. Wołowiec: Wydawnictwo „Czarne”, 2015.

- Alexander, Jeffrey C. „On the social construction of moral universals. The «Holocaust» from war crime to trauma drama”. W: *Cultural Trauma and Collective Identity*, red. Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2004.
- Bielik-Robson, Agata. „Słowo i trauma: czas, narracja, tożsamość”. *Teksty Drugie* 5 (2004).
- Caruth, Cathy. *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative and History*. Baltimore–London, The John Hopkins University, 1996.
- Foucault, Michel. *Zło czynić, mówić prawdę*. Tłum. Andrzej Zawadzki. Kraków: Wydawnictwo „Znak”, 2018.
- Freud, Sigmund. *Poza zasadą przyjemności*. Tłum. Jerzy Prokopiuk. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.
- Hartman, Geoffrey H. „On traumatic knowledge and literary studies”. *New Literary History* 26, 3 (1995).
- Janion, Maria. *Do Europy tak, ale razem z naszymi umarłymi*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2000.
- Koziołek, Ryszard. *Dobrze się myśli literaturą*. Wołowiec: Wydawnictwo „Czarne”, 2016.
- Laub, Dori. „Truth and testimony. The process and the struggle”. W: *Trauma. Explorations in Memory*, red. Cathy Caruth. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 1995.
- Łysak, Tomasz. „Trauma – od genealogii pojęcia do studiów nad traumą”. W: *Antologia studiów nad traumą*, red. Tomasz Łysak. Kraków: TAIWPN „Universitas”, 2015.
- Nutkiewicz, Michael. „Shame, guilt and anguish in Holocaust survivor testimony”. *The Oral History Review* 30, 1 (2003).
- Smelser, Neil J. „Epilogue: September 11, 2011, as cultural trauma”. W: *Cultural Trauma and Collective Identity*, red. Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2004.

Data wpłynięcia: 12 czerwca 2018 r. Data zatwierdzenia do druku: 12 listopada 2018 r.

INSENSITIVE STATE, SENSITIVE LITERATURE. SVETLANA ALEXIEVICH'S TEXTS AS AN EXAMPLE OF TRAUMA (UN)TOLD

The paper discusses selected aspects related to the socio-cultural representation of a traumatic experience. It explores the material based on testimonies available in Svetlana Alexievich's works. Analyzing them, the author refers to Cathy Caruth's theory of socio-cultural trauma, Neil Smelser's writings, socially and culturally adapted components of Sigmund Freud's psychoanalysis and elements of the testimony theory.

SŁOWA KLUCZOWE: trauma, testimonium, pamięć, biurokratyzacja doświadczenia, wrażliwa literatura

KEY WORDS: trauma, testimonium, memory, bureaucratization of experience, sensitive literature